

Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik Toprak İddiaları ve Azerbaycan Topraklarında Ermenistan Devletinin Kurulması

İsmail Hacıyev*

Özet

Makalede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde Azerbaycan arazisi, onun terkihi hissesi gösterilmiş, Gürcistan ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına iddiaları, ama bunun esassızlığı izah edilmiştir.

İrevan şehrinin Ermenistan devletine taviz verilmesinden sonra, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına iddiaları daha da artmış, önerdikleri projede Sürmeli, Nahçıvan, Abalkelek, Eçmiadzin, Zengezur, Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl, Borçalı ve bu arazilerin Ermenistana verilmesi gösterilmiştir. İrevan guberniyasının İrevan, Sürmeli, Yeni Bayazit ve Eçmiadzin kazalarında 400 binden çok Azerbaycanlı yaşıyordu ki, bu da guberniya abalisinin yüzde 40 civarında idi.

Ermeni Taşnaklarının en büyük iddiası Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan idi. Ermeni ırkçıları Karabağ meselesini ortaya atmak suretiyle, 4 sancağı-Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Zengezuru talep ettiler. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde Ermeniler

Karabağın dağlık bölgesini (Dağlık Karabağ) elde etmeye çaba gösteriyordu. Bu devirde Karabağda 415 bin Müslüman, 170 bin Ermeni yaşıyordu. Ermeniler ise buraya XIX. yüzyılda göçürülmüştü. Karabağ general-gubernatörlüğünün yaratılması ve faaliyeti tabii edilmektedir.

Zengezur, Dereleyez, Nahçıvan kazaları uğrunda mücadeleye geniş yer verilmiş, bunların bir kısmının kaybedilmesi esaslandırılmıştır. Ermeni Taşnakları Azerbaycan köylerini dağıtıp, yakıp, abaliliyi soykırıma maruz bıraktılar. Tek Zengezur kazasında 115 Azerbaycanlı köyü dağıtılmış, 50 binden çok insan kovulmuş ve öldürülmüştü. 1918-1920 yıllarında Nahçıvanda 73 binden çok Azerbaycanlı soykırıma maruz kalsa da, kalan yerli abali Nahçıvanı koruyabilmiştir. 1921 yılında Nahçıvan Azerbaycan'ın terkihiinde özerklik statüsü elde etmiş, Dağlık Karabağ Ermenistana birleştirmek mümkün olmadığından ona özerk vilayet statüsü verilmişti.

Makalede Ermeniler, onların yaşadıkları araziler, Azerbaycan topraklarına göçürülmesi, çar ve Sovyet Rusyasının onları desteklemesi, Ermeni devletinin yaratılması istikametinde attığı adımlar ve nihayet kadim Azerbaycan arazisi olan İrevan ve onun etrafında Ermenistan Cumhuriyetinin yaratılması tarihi belge ve bulgulara dayanarak izah edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Toprak iddiaları, Zengezur, Dereleyez, Karabağ, Nahçıvan, İrevan.

Azerbaycan'ın kuzey topraklarında bağımsız Azerbaycan devletinin oluştuğunu ilan eden İstiklal beyannamesinde [1, s. 27-28] Güneydoğu Kafkasya'nın Azerbaycan toprağı olduğu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin komşu halklar ve devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurmak azmi ifade ediliyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kuzey Azerbaycan'da kurulsa da, bu toprakların tamamını kapsamıyordu. Sonraları Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı'na sunduğu memorandumda [23, s. 20-21] Cumhuriyetin arazisi aşağıdaki şekilde gösteriliyordu:

1. Bakü guberniyası (Bakü dairesi ile birlikte Bakü kazası, Cevat kazası, Gökçay

(*) Ord. Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Şubesi Başkanı, E-posta: ismayil_hacıyev@yahoo.com

kazası, Şemahı kazası, Guba kazası, Lenkeran kazası);

2. Yelizavetpol (Gence) guberniyası (Yelizavetpol (Gence) kazası, Cavanşir kazası, Nuha kazası, Eres kazası, Şuşa kazası, Karyagin (Cebrazil) kazası, Zengezur kazası, Kazak kazası (bu arazinin üçte birini oluşturan dağlık bölümü Ermenistan'la Azerbaycan arasında tartışmalı idi);

3. İrevan guberniyası (Nahçıvan kazası, Şerur-Dereleyez kazası, Sürmeli kazası, Yeni Bayazıt kazası, Eçmiadzin ve Gümrü kazalarının bir bölümü);

4. Tiflis guberniyası (Borçalı kazası, Tiflis ve Sıgnah kazalarının bir bölümü);

5. Zakatala ilçesi;

6. Dağıstan vilayeti (Küre ve Samur nahiyelerini kapsayan arazinin bir bölümü, ayrıca Derbent şehri ve çevresi de dahil Kaytak-Tabasaran kazasının bir bölümü).

Aynı zamanda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tiflis guberniyasındaki Ahalkelek kazasının Batum, özellikle Kars eyaletlerinin de kendi topraklarına dahil edilmesine büyük önem veriyordu. Cumhuriyetin yüzölçümü 113,9 bin km kare olup bununun 97,3 bin km karesi tartışmasız, 16,6 bin km karesi ise tartışmalı olan bölgelerdi (2, s. 461).

AHC komşu devletlerle-Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Dağıstan'la yakın ilişkiler kurabildi. Arazi-arsa meselesi üzerinde bazı ihtilafların olmasına, 8,7 bin kv.km'lik arazinin tartışmalı bölge sayılmasına rağmen Gürcistan'la normal ilişkiler kuruldu. Azerbaycan'la Gürcistan arasında tartışmalı bölgelere Borçalı kazasının Gence bölgesine bitişik olan orta bölgesi, Tiflis kazasının Karayazı adlı doğu bölümü ve Sıgnah kazasının güneydoğu bölümü dahildi [5, s. 189]. Bu yerlerin ahali Azerbaycanlılardan oluşuyordu. Gürcistan toprak-sınır konularında belirli anlaşmaya varılsa da, Ermenistan yapılan bütün teklifleri reddediyor ve her iki ülkenin

topraklarının büyük bölümlerinin "Ermeni toprakları" olmasında ısrarcı davranıyordu.

Azerbaycan Milli Konseyi Erivan şehrinin Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti'nin başkenti olması için Ermenilere ödün edilmesi konusunda karardan ilham alan Ermeniler, İstanbul toplantısına sundukları projede Sürmeli, Nahçıvan, Ahalkelek, Eçmiadzin, Erivan, Zengezur, Şuşa, Cavanşir, Cebrazil ve Borçalı kazalarına toprak iddiaları ileri sürmüşlerdi [14, s. 152-156]. Hiçbir araziye sahip olmayan Ermeniler eski Azerbaycan topraklarına dayanağı olmayan asılsız iddialar öne sürüyorlardı. Erivan guberniyasının Erivan, Sürmeli, Yeni Bayazıt ve Eçmiadzin kazalarında Azerbaycanlılar çoğunluğa sahiptiler. Bu guberniyada o zaman yaklaşık 423 binden fazla Azerbaycanlı yaşıyordu. Bu da guberniya nüfusunun % 37,7'ni oluşturuyordu. Yüzyılın başında ise bu nispeten % 41 oranında idi. Azerbaycan Türkleri Erivan ve Sürmeli kazalarının yarıdan fazlasını, Eçmiadzin ve Yeni Bayazıt kazaları nüfusunun ise üçte bir bölümünü oluşturuyordu [6, s. 589].

Osmanlı hükümetinin girişimiyle İstanbul'da Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında arazi sorunlarını çözmek için konferans düzenlenmesi karara bağlanmıştı. 1918 yılı Haziran ayında İstanbul'da düzenlenen toplantıya katılmak için M.E. Resulzade'nin başkanlığı altında 7 kişilik bir heyet belirlendi. Fakat katılımcı devletler kendi aralarında belirli anlaşmaya varamadıklarından dolayı konferans kendi işine öngörüldüğü zamanda başlayamadı. Azerbaycan'ın İstanbul'daki yetkili murahhası A.M. Topçubaşov'un İstanbul konferansına sunduğu memorandumda Azerbaycan'ın yüzölçümü 96,5 bin km kare olarak gösterilmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye için ağır şartlarla sona ermesi İstanbul toplantısında Ermeni heyetinin yeni toprak iddiaları öne sürmesine neden oldu. Ermeni taşnaklarının en büyük iddiası Karabağ ve Zengezur'u kendisine birleştirmektir. İşte bu iddia

son yıllarda olduğu gibi, yüzyılın başlarında da “Karabağ Savaşı”na neden oldu. Karabağ meselesinin ne olduğu A.M. Topçubaşov’un Dışişleri Bakan Yardımcısı Reşat Hikmet Bey’e verdiği cevapta şöyle gösterilmektedir: *“Ermenilerin ortaya attıkları Karabağ meselesi 5 veya 10 köy meselesi değil, bütün-4 sancak-Şuşa, Cavanşir, Cebrail ve Zengezur üzerinde yoğunlaşmıştır”*.

Karabağ sorununu çözmek için Azerbaycan hükümeti defalarca öneriler sunsa da, Ermeni taşnaklarının tutumu bu önerilerin gerçekleşmesini engelliyordu. İstanbul’daki toplantıya katılmak için Türkiye’de bulunan Azerbaycan heyeti Mondros Antlaşması öncesinde barış konferansının baş tutmayacağına emin olmuştu. İstanbul konferansının gerçekleşmemesi Güney Kafkasya’da mevcut devletler arasında barış konferansının yapılmasını zorunlu kılıyordu. 27 Ekim’de Gürcistan hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlılar Cumhuriyeti temsilcilerini Tiflis’te düzenlenecek olan konferansa davet ediyor, fakat Ermenistan yüzünden konferans birkaç kez erteleniyor ve sonuçta gerçekleşmiyor.

Gürcistan Dışişleri Bakanı E. Gegeçkori’nin teklifi ile konferans 25 Nisan 1919’da Tiflis’te düzenlendi. Azerbaycan heyetine Dışişleri Bakanı Mehmet Yusuf Cafarov, parlamento üyeleri Feteli Han Hoyski ile Halil Bey Hasmammedov dahildiler. Azerbaycan heyeti arazi meselelerine ait aşağıdaki ilkeleri esas tutmayı öneriyordu:

1. Arazi iddiaları sadece cumhuriyetler arası sınır ülke bakımından ilan edilebilir;
2. Arazi meselelerinin çözümünde nüfusun iradesi-tayini-mukadderat hukuku esas tutulmalıdır;
3. Çiftlik-ev ve tarihi bağla ilgili tartışmasız arazinin herhangi bir bölgesine toprak iddiası ileri sürülürse, referandum tüm tartışmasız arazinin bölgelerinin nüfusu arasında yapılmalıdır.

Konferans sırasında Denikin birliklerinin Dağlılar Cumhuriyeti’ne saldırı haberi alınır, bu yüzden de kendi işini sonuçlandıramamıştır. Belirtmeliyiz ki, Denikin birliklerinin Azerbaycan ve Gürcistan’a saldırı tehlikesi beklendiğinden, bu iki cumhuriyet 16 Haziran’da kendi aralarında ortak askeri savunma antlaşmasını imzaladılar. Bu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Osmanlı Türkiye-si’nden sonra imzaladığı ikinci antlaşmaydı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Ermenilerin Azerbaycan’a karşı toprak iddialarında en önemli yeri Karabağ’ın dağlık bölgesi veya Dağlık Karabağ tutuyordu. Burada çok daha sonradan gelen Ermeniler yaşamaktaydılar. Ermenistan özellikle bu toprakların iddiasındaydı. Tüm Karabağ’da 415 bin Azerbaycanlı ve Kürt, toplam 170 bin Ermeni yaşıyordu [6, s. 589]. Karabağ’da Ermenilerin sayısının giderek artması Çarlık hükümetinin Ermenileri Türkiye ve İran’dan Azerbaycan’a göç ettirmesinin sonucudur.

Azerbaycan hükümeti Karabağ’da siyasi durumu stabilize etmek amacıyla somut önlemler aldı. 1919 yılının Ocak ayında Azerbaycan hükümetinin kararı ile Karabağ’da ve Zengezur’da geçici valilikler (general-valilik) oluşturuldu [17, s. 128-130]. General-vali görevine 29 Ocak’ta Husrev Paşa Bey Sultanov atandı. Azerbaycan hükümetinin bu adımlarından rahatsız olan Ermenistan böyle bir ortamda Dağlık Karabağ’a açık iddialar öne sürdü. Azerbaycan hükümeti 31 Ocak tarihli cevap notasında Karabağ’ın Azerbaycan’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtti ve Ermenistan’ın Karabağ general-gubernatörlüğünün oluşturulmasına olan itirazını Azerbaycan’ın egemenliğine kasıt ve onun iç işlerine karışmak girişimi olarak değerlendirdi [9, s. 129].

Ermeni taşnaklarının iddiada buldukları bölgelerden biri de Zengezur kazası idi. Bu kaza ahalisinin sayısına ve topraklarının genişliğine göre Azerbaycan’ın en büyük bölgesiydi ve Gence guberniyasına dahildi.

Kazada 123 binden fazla Azerbaycanlı ve 99,2 bin Ermeni yaşıyordu [9, s. 116].

Güney Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmak isteyen, açık ve gizli şekilde Ermeni taşnaklarına destek veren İngilizler Zengezur'un Karabağ general-valisinin yönetiminden çıkarılıp Ermeni Ulusal Konseyi'nin tebaalığına verildiğini açıkladı. Azerbaycan hükümetinin itirazlarına rağmen, General Thomson kendi kararını değiştirmede. İngiliz himayesinden yararlanan Ermenistan Zengezur'u Azerbaycanlılardan temizlemek için yeni askeri kuvvetler çağırdı. 1919 yılı Mart ayında Ermenistan'a bağlı silahlı güçler Zengezur'da 115 Azerbaycanlı köyünü harabeye çevirmiş, 50 binden insanın yurtlarını terk etmelerine neden olmuştu. Ermeni silahlı birliklerinin Karabağ'a saldırısını önlemek ve Zengezur'daki katliamlara son vermek amacıyla Azerbaycan hükümeti ordu birliklerinin Karabağ'ın dağlık bölgesine ve Zengezur'a yerleştirilmesine hazırlık yapılması için Askeri Bakanlığa talimat verdi. Biraz sonra Azerbaycan hükümeti Karabağ ve Zengezur'u Ermeni saldırısından korumak için halk ordusu birliklerinin düzenlenmesi hakkında önlemler aldı. Albay Cevat Şihlinski'nin komutasındaki ordu Zengezur'un Ermeniler tarafından işgal edilmiş köylerini kurtarmak için karşı saldırıya geçti. Durumun gerginliğini anlayan Ermeniler askeri operasyonları durdurmayı ve barış görüşmeleri yapmayı Azerbaycan hükümetinden rica ettiler.

ABD temsilcisi James Rey taraflar arasındaki tartışmalı meseleleri barış yoluyla çözmek için Tiflis'te konferans yapılmasını önerdi. 20-22 Kasım'da Tiflis'te Azerbaycan ve Ermenistan hükümet başkanları N. Yusifbeyli ve A. Hatisyan'ın önderliğinde görüşmeler yapıldı. 23 Kasım'da ise arabulucular olan müttefiklerin Kafkasya'daki Yüksek Komiserinin Yardımcısı C. Rey ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Y. Gegeçkori'nin katılımıyla taraflar arasında antlaşma imzalandı. Antlaşma aşağıdaki 5 maddeden oluşuyordu:

1. Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri kendi aralarında yaşanan çatışmaları durdurmayı ve yeniden silah gücüne başvurmamaya taahhüt ederler;

2. Taraflar Zengezur'a giden yolların düzeltilmesi ve açılması, bu yollarda hareketin güvenliği için etkili önlemler alınması konusunda anlaşmalıdırlar;

3. Taraflar sınırlar hakkındaki konular da dahil olmak üzere, tüm tartışmalı meseleleri barışçıl yolla çözmeyi taahhüt ederler. Huzurlu şekilde anlaşmak mümkün olmazsa eğer, her iki taraf Amerikalı Albay C. Rey'i jüri mahkemesi sıfatı ile tarafsız bir kişi olarak kabul edip, onun kararlarını kayıtsız uygulamak için anlaşacaklar;

4. 26 Kasım'da Bakü'de Azerbaycan-Ermenistan konferansının yapılması karara bağlanır.

5. Antlaşma imzalandığı günden geçerli sayılır ve parlamentoların onayından sonra yürürlüğe girecektir [14, s. 142].

Azerbaycan hükümeti konferansın gerekçelerini yerine getirerek Zengezur'dan kendi birliklerini geri çekti. Ermenistan tarafı ise bilakis Zengezur'a ilave ordu birlikleri göndererek diğer Azerbaycanlı köylerini de işgal ederek bölgeyi tamamen Azerbaycanlılardan silmeye başladı. Ermenilerin başlattığı saldırılara karşı hamle ile cevap vermek yerine, Azerbaycan hükümeti yalnız diplomatik yazışmalarla Ermenilerin saldırılarını önlemeye çalışıyordu.

Ermeni tarafının hareketleri yüzünden 26 Kasım'da yapılması öngörülen Azerbaycan-Ermenistan toplantısı sadece 14-21 Aralık'ta yapıldı. Bu konferansta da alınacak kararların kabul edilmesi mümkün olmadı. 1920 yılı Nisan ayında Güney Kafkasya devletlerinin Tiflis'teki toplantısı sırasında yapılan tartışmalar da olumlu sonuç vermedi. 26 Nisan'da Ermenistan hükümeti uzlaşmak için Azerbaycan hükümetine müracaat

etse de geç olmuştur. Azerbaycan'da Nisan işgalinin (1920) gerçekleşmesi ile 1919 yılı Azerbaycan-Ermenistan antlaşması önemini kaybetti.

Ermenilerin iddiaları içerisinde olan bölgelerden biri de Gence guberniyasının Kazak kazası ve Şerur-Dereleyez kazası idi. Kazak kazasının ova bölümünde Azerbaycanlılar, dağlık bölümünde ise az sayıda Ermeniler yaşıyorlardı. Ermeni taşnakları kazanın tüm topraklarını kendi topraklarına birleştirmeye can atıyorlardı. Şerur-Dereleyez kazasında nüfusun % 72,3'ü Azerilerden oluşuyordu [9, s. 366]. Bu kazada 90.250 kişilik nüfusun 58.496 kadarı Türklerden, 29.165 kadarı Ermenilerden, 2589 kadarı ise diğer milletlerin temsilcilerinden müteşekkildi [9, s. 367].

Paris Barış Konferansı sırasında Ermeniler milletlerarası çatışmaları daha da körüklüyor, "Büyük Ermenistan" iddialarını gerçekleştirmek için Azerbaycan'a yönelik geniş çaplı operasyonlarına başladılar. Taşnakların sinsi niyetleri şuydu ki, onlar kısa sürede Erivan guberniyasını, Karabağ'ı, Nahçıvan'ı, Şerur-Dereleyez'i, Ordubad'ı, Zengezur'u ve diğer arazileri Azerbaycanlılardan tamamen silsinler. Amaçları bu yerlere Ermenileri getirmek ve Paris Konferansı'nda bu toprakların Ermeni vilayeti gibi tanınmasına çalışmaktı. Paris toplantısında Ermeni heyeti öyle bir talepte bulundu ki, oluşturulacak olan yeni Ermeni devletinin açık denizlere çıkışı olacaktı. Onlar ikiyüzlülükle söylüyorlardı: "Her taraftan düşman ve Batı kültürüne yabancı unsurlarla çevrili bir halk olarak bizler, denize çıkış olmadan ne kendi güvenliğimizi, ne de kendi ekonomik ve kültürel gelişimimizi sağlayamayız".

Ermenilerin daha çok iddia öne sürdükleri bölgelerden biri de Nahçıvan kazası idi. Bilindiği gibi, Nahçıvan eski Azerbaycan toprağıdır ve Azeriler buraya çok daha eskiden yerleşmişlerdir. Nahçıvan kazasında nüfusun % 62,5'ni (bazı bilgilere göre % 67) Azerbaycanlılar, % 31-36,7'ni Ermeniler oluşturuyor-

du. Aslında nüfusun oranı Rusya Kafkasya'ya nüfuz ettikten ve komşu devletlerden Ermenilerin Erivan ve Nahçıvan bölgelerine göç ettirmesinden sonra değişmişti. Nahçıvan vilayetinde 17.138 kişi Müslüman, 2690 Ermeni yaşıyordu [9, s. 366-367]. Büyük stratejik öneme sahip olan Nahçıvan'ın ele geçirilmesi Taşnakların "Büyük Ermenistan"ı yaratma planlarında özel bir yer tutuyordu. Çünkü bu bölge büyük demiryolu kavşağı ile elverişli bir konuma sahipti. Buradan bir hat İran'ın Maku Hanlığına, oradan da Türkiye'ye, başka bir hat da Tahran'a gidiyordu. Tüm bunlar Taşnakları kendine çekiyor, onların huzurunu bozuyordu. Ermenistan Cumhuriyeti Nahçıvan'ı kendi toprağı olarak görüyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildiği zaman Erivan bölgesine dahil olan Nahçıvan hemen Azerbaycan'la birleşmeye karar verdi. Fakat o zamanki şartlarda bu birleşme mümkün olmadı (6, s. 590).

Mondros Antlaşmasının şartlarına göre Türk birlikleri Güney Kafkasya'dan çıktıktan sonra, Ermenistan hükümetinin bölgeyi ele geçirmek ve yönetmek fırsatı ortaya çıkmıştı. Fakat Nahçıvan ahalisi 1918 yılı Kasım ayında geçici olarak, bağımsız Aras-Türk Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu cumhuriyetin yüzölçümü 8696 km kare idi [15, s. 33]. Bünyesine Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazaları, Serdarabad, Uluhanlı, Vedibasars, Kemerli, Mehri vs. bölgeler dahildi. Cumhuriyetin kurulması bir yandan Ermenilerin iddialarını def ediyor, diğer yandan da bölgeyi Azerbaycan'la birleştirmeye olanak sağlıyordu

Aras-Türk Cumhuriyeti hükümetinin temsilcileri 4 Ocak 1919'da Azerbaycan hükümetine bildirdiler ki, Nahçıvan her zaman kendisini Azerbaycan'ın bir parçası olarak görmüştür ve Ermenistan'ın askeri saldırısına karşı Azerbaycan'dan yardım bekliyordu. 1919 yılı Mart ayında Aras-Türk Cumhuriyeti Bakü'ye özel heyet gönderdi. Behram Han Nahçıvanski'nin başkanlığı altında bulunan heyet beraberinde yerel hükümetin Güneybatı Azerbaycan adı altında Nahçıvan'ı Azer-

baycan Cumhuriyeti'ne birleştirmek teklifini de getirmişti [17, s. 161].

Türkler Nahçıvan'dan gittikten sonra burayı İngilizler tuttular. Mayıs ayı başında Nahçıvan'a gelen İngiliz generali Devi Nahçıvan ve Şerur kazalarının temsilcilerine bildirdi ki, bu yerler Ermenistan'a aittir ve ona tabi olmalıdırlar. Fakat onun bu fikri reddedildi ve kesin olarak bildirildi ki, Nahçıvan ve Şerur kazalarının Müslümanları kendilerini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sakinleri ve yaşadıkları bölgeyi Azerbaycan arazisi olarak kabul ederler. İngilizler bölgeyi kendi birlikleri ile tutarak, ahalinin açık itirazlarına rağmen bu toprakları zorla Taşnaklara verdiler. Fakat İngiliz birlikleri çıkıp gittikten sonra hemen her yerde gerilla savaşı başladı ve Taşnak birlikleri darmadağın edilerek arazi-den kovuldular.

Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki toprak tartışmalarını Ermenistan'ın lehine çözmek için Birleşik Devletler Yüksek Komiserliği Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarında "tarafsız bölge" oluşturmak, böylece bu arazileri Azerbaycan'ın kontrolünden çıkarmak istiyordu [3, s. 300-301]. Azerbaycan hükümeti bu konuda kendisine yapılan baskıları bertaraf ederek, o şartla "tarafsız bölge" oluşturulmasına onay vermişti ki, o bölgede Azerbaycan'ın egemen hakları korunmuş olsun.

Ermenistan defalarca Nahçıvan bölgesine baskın yapıp, halkı kılıçla, zor gücüne teslim etmeye çalıştı. Fakat çok sayıda kurbanlara rağmen Nahçıvanlılar teslim olmadılar. Bu arazide "tarafsız bölge" oluşturmak isteyenlere kendi görüşlerini kesin olarak belirttiler: "*Biz-bakimiyet ve nüfus-onlara oybirliğiyle bildiriyoruz ki, bu ülkeyi gerçekte Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleştirmiş ve eğer barış (Paris-İ.H.) toplantısı bizi kendi ülkemizden ayıracak olursa eğer, halk uygar devletlerin alevleri içerisinde yok olmayı kabul eder, ama Azerbaycan'dan ayrılmaya asla müsaade etmez*".

Nahçıvanlıların azmi ve Azerbaycan hükümetinin çabaları sonuç itibari ile Ermenistan'ın Nahçıvan'a sahiplenme niyetini boşa çıkardı. Böylece, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan topraklarının korunması esasen mümkün oldu. Azerbaycan hükümetinin azimli faaliyetleri sonucu Ermeni iddialarının gerçekleşmesi önlendi. Fakat Ermenilerle tartışmalı araziler Güney Kafkasya'da Sovyet yönetiminin zaferinden sonra Taşnak-Bolşevik formülünde çözüldü, Zengezur kazası Ermenistan'a verildi. Kazak kazasının dağlık bölümü-Dilican Azerbaycan halkının iradesine aykırı olarak ondan koparıldı. Nahçıvan meselesi Nahçıvanlıların mücadelesi ile 1920 yılı Aralık ayında çözüldü ve bölge yeniden Azerbaycanla birleştirildi. 16 Mart 1921'de RSFSR'le Türkiye arasında yapılan antlaşmaya göre Nahçıvan'a Azerbaycan'ın bünyesinde özerklik statüsü verildi [8, s. 26]. Dağlık Karabağ'ın 4 Temmuz 1921 tarihli Ermenistanla birleştirilmesi hakkındaki RK (b) P MK Kafkasya Bürosu'nun yanlış ve zararlı kararı bir gün sonra iptal edildi [10, s. 383-386]. Plenum Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu kesin ve net bir şekilde kabul etti. 7 Temmuz 1923'te Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması ağır bir hataydı ve gelecekteki trajedilerin temeli bununla konuldu.

Görüldüğü gibi, toprak savaşları ve sınır anlaşmazlıkları Taşnak-Bolşevik formülünde "çözüldükten" sonra Azerbaycan arazisi 86,6 bin km kare kadar küçüldü. Sovyet İmparatorluğu kendisinin ilk dönemlerinde Azerbaycan'ın 30 bin km kare kadar toprağını parça parça koparıp Ermenilere verdi. Rusya Federasyonu'nun yardımı ile 90'lı yıllarda daha 16 bin km kare arazi işgal edildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde toplam 9,8 bin km kare toprağı olan Ermenistan halen 46 bin km kare kadar Azerbaycan topraklarını işgal altında tutmaktadır. Azerbaycan halkı kendi topraklarının kaybedilmesi düşüncesini asla kabullenmeyecek, onların iadesi yönünde tüm gücü ile mücadele edecektir.

Ermenistan Devletinin Yaratılması

Tarihi belgeler isbatlıyor ki, Ermenistan denilen devletin arazisi kadim Azerbaycan topraklarıdır. Hiç bir tarihçi, objektif araştırmacı şunu inkar edemez. Ermenilerin Azerbaycan arazilerine ve bütün Güney Kafkasyaya gelme olduğu, Çarlık Rusyasının Kafkasyada istilaçılık siyasetinin genişlediği dönemde bu arazide Ermenilerin devlet kuruluşunun olmadığı tarihçiler tarafından defalarca isbatlanmıştır. Azerbaycan tarihçilerinin ortaya koyduğu deliller de şimdiki Ermenistan arazisinin tarihi Azerbaycan toprakları olduğunu belirtmektedir.

Bilindiği gibi, Ermeniler Balkan yarımadasından Küçük Asyaya, oradan ise Doğu Anadoluya göç etmişlerdir. Son göç Milattan önce VI. ve IV. yüzyıllarda olmuştur [21, s.11]. Ermeniler tarih boyunca hiç bir vakit devamlı ve bağımsız devlete sahip olmamışlardır. “Ermeni Krallıkları” ve beylikleri arazideki büyük devletlere tambağımlı veya yarıbağımlı şekilde yaşamıştır. 15 vilayetten ibaret bölgeler “Büyük Ermenistan”, 3 vilayetten ibaret bölgeler ise “Küçük Ermenistan” adı ile tanınmıştı. (Bu araziler siyasi sınır olarak değil, coğrafi araziydi.) Bunlar siyasi arazi yok, coğrafi arazi gibi belli idi [12, s.8].

Ermeni tarihi hakkında muhtelif rivayetler uydurulmuş ve burada Hayk sülalesinin (M.Ö.2350-M.Ö.328), Parfiya devrinin, İran yönetimi devrinin olduğunu isbatlamaya gayret edilmiştir. Şunu da belirtelim ki, Ermenistan bağımsız bir devlet olarak çok kısa sürede mevcut olmuştur. Tarihten malumdur ki, Ermenilerin dedeleri olduğu tahmin edilen kabilenin yerleştiği arazi sonralar Urartu Devletinin, Midya ve İran Ehemeni İmparatorluğunun yıkılmasından sonra onların Yukarı Fırat vadisinde küçük bir beyliği meydana gelmiş ve tedricle güçlenen bu beylik köken itibarıyla parfiyalı olan II. Tigran’ın (M.Ö. 95-55) hakimiyeti devrinin başlarında komşu ülkelere işgalcı yürüşler teşkil ederek, kısa bir sürede kendi arazisini genişletebilmiştir.

Ama M.Ö. 66 yılında Roma serkerdesi Pompey II. Tigran’ın askeri güçlerini darmadağın ettikten sonra, Küçük Asya’nın doğusunda mevcut olmuş Ermeni beyliği bağımsızlığını kaybetmiş, tarih sahnesinden silinmiştir.

Bu arazide şimdi Ermeniler gibi tanınan ahalinin yaşamasını iddia ve beyan etmek çok zordur. Bu çarlığın arazisinde muhtelif gayri-Ermeni etnosları yaşamışlar. Bu çarlığın 30 yıllık mevcudluğu şimdiki Ermenilerde böyle bir hayal yaratmış ki, onlar Tigran tarafından kısa müddette işgal olunmuş söz konusu arazilerin mirasçılarındır. S. Vimsin görüşüne göre, tarihte aslında hiç bir zaman bağımsız Ermenistan devleti, “Büyük Ermenistan” adlı devlet mevcudt olmamış. Ermenistan M.Ö. IV. yüzyıla kadar Roma tarafından yönetilmiştir. I-VI. yüzyıllarda defalarca Roma, İran ve Bizans arasında bölünmüş ve Ermeni şahları tarafından değil, onlar tarafından idare olunmuştur.

Bütün sonraki asırlardan 1918 yılına kadar o, diğer devletlerden-İran, Roma, Osmanlı, Rusya İmparatorluklarına ya vassal gibi, ya da tam bağımlı şekilde tabi olmuştur [11, s.27].

Ermenilerin yeniden siyasi sahneye gelişi Hristiyan dininin meydana gelmesi ve yayılması devrine denk geliyor. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra vahid Hristiyan kilisesinden yüz dönen Ermeniler tarikatçı monofizitlerin tarafına geçtiler. Onlar kendi elahidde grigoryan kilisesini oluşturdular. Grigoryan kilisesi devletin mevcut olmadığı ortamda Ermeni icmalarının tek dini değil, aynı zamanda siyasi himayecisi görevini de üzerine aldı. Ermeniler Grigoryan kilisesinin başkanlığında güçlü dış güçlere sığınmak yolunu tuttular. Onlar Bizansa karşı Arap halifeleri ile pazarlık yapmaya başladılar. Grigoryan kilisesi “Büyük Ermenistan”ı ihya etmek için ilk defa Arap işgalleri devrinde aktifleşti. Grigoryan kilisesi Kafkasya Albanyasının batı arazisinde yaşayan alban-Hristiyan ahali arasında Grigoryanlığı yaymaya başladı. Zaman

geçtikçe Grigoryanlığı kabul etmiş alban-Azerbaycan taifelerinin Ermenileştirilmesine başlandı. Sonuçta Grigoryan kilisesinin etki alanı Güney Kafkasya'ya doğru genişlemeye başladı.

Ermeniler IX. asırda Kars ve Erzurum arazisinde Bizanslılarla onlar arasında bufer (tampon) rolünü oynayacak, başkenti Ani şehri olan yarı bağımlı Ermenistan beyliği kurdular. IX. yüzyıldan başlayarak Ermenistan tedricle Bizans tarafından fethedilir ve 1045 yılında Ermeni beyliği lağv edilir. Bizans devrinden başlayarak Ermenilerin yayılması başlıyor. Güney-batı Kafkasyada az sayıda Ermeninin peyda olmasını ise IX. asırdan başlayarak Ermenilerin muhtelif ülkelerde yerleştirilmesi ile izah etmek gerekir.

1080 yılında Bizans devletinin zayıflaması Akdenizin kuzey-doğu sahilinde Kilikiya Ermeni beyliğinin kurulmasına sebep oldu. 1375 yılında Memlükler Kilikyayı kendi imparatorluklarıyla birleştirdiler. Bu devirden XX. yüzyıla kadar Ermenilerin kendi devletleri olmamış, onlar muhtelif devletlerin terkiibinde yaşamışlardır.

Böylelikle, Ermeni devleti kadim devirde ve erken orta asırlarda Güney Kafkasyanın arazisinde değil, Van gölünün etrafında, Fırat nehrinin doğusunda, sonradan ise Akdenizin kuzey-doğu sahilinde mevcut olmuştur.

Sonraki devirlerde Grigoryan kilisesi Azerbaycan devletlerine ve Osmanlı İmparatorluğuna sığındı. Zaman geçtikçe Ermeniler Osmanlı İmparatorluğundan, Akkoyunlu ve Safevi hükümdarlarından geniş imtiyazlar kazandılar ve makamlar ele geçirdiler. Ermeniler XV. yüzyılın ortalarına kadar Güney Kafkasyada, demek olur ki, yaşamıyordu. 1441 yılında Karakoyunlu Türk-Azerbaycan devletinin hükümdarı Cahan şah Ermeni katolikosluğunun merkezini ahalisi tamamen Türklerden oluşan İrevan yakınlığındaki kadim alban monastırı olmuş Üçmüezzine taşıdı [18, s.18-19]. XVI.-XVII. yüzyıllarda

Safevilerle Osmanlı Türkiyesi arasında uzun süren savaşlar Ermenilerin kendi bağımsız devletlerini yaratmak arzusunu takviye etti. 1605 yılında I. Şah Abbasın fermanı ile Safevi devletinin arazisinde Ermeniler için araziler ayrıldı. Ermeniler zengin oldukça onların devlet yaratmak iştahları güçlenirdi. Bunun için onlar kendilerine himayeci aramaya başladılar. Ermenilerin bir takım Avrupa ülkelerine ettikleri müracaatlar sonuçsuz kalmıştı. XVII. asrın ortalarında Rus devletinin kendi durumunu pekiştirmesi Ermeni kilisesinin dikkatini çekmeye başladı [5, s.11]. Ermeniler gelecekte Rusya'nın hertarafli himayesini kazanmak için 1659 yılında Çar Aleksey Mihayloviçe altın kaplı taht hediye ettiler. Ermenilerin Rusya ile yakınlaşması I. Pyotronun döneminde daha da sistemli bir şekil aldı. Rusya bölgede başlıca rakipleri olan Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarını dahilinden zayıflatmak için Ermeni kartını kullandı. İlk olarak Ermenileri Azerbaycan arazilerine yerleştirmek için talimat verdi. I. Yekaterina Ermenilerin yüksek merhamete ve himayeye layık görülmeleri hakkında 1726 yılının 22 Şubatında ferman verdi [22, s.43]. II. Yekaterina Eçmiadzin katolikosu H. Argutinskini hazırladığı "Ararat Krallığı" projesini destekledi [13]. Rus memurları ve Dunaydaki Rus kuvvetleri komutanı G. Potyomkin ile görüşen İ. Argutinski tekliflerinin gerçekleştirilmesi istikametinde faaliyete geçti, "Ermeni Devleti" yaratmak için gerçek adımlar attı [16, s.188-201]. Ama muhtelif sebeplerden Azerbaycan arazisinde "Ermeni Devleti" yaratmak mümkün olmadı.

Bütün bunlara rağmen Ermeniler kendi niyetlerinden vazgeçmemiş ve XIX. yüzyıl boyunca hizmetlerini Çarlık Rusyasına sunmuşlardır. Onlar Azerbaycan Hanlıklarının Rusya tarafından işgal edilmesinde faal rol oynamışlar. Ermenilerin bu hizmetleri karşılığında Rusya imparatoru I. Nikolay İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının arazilerinde "Ermeni vilayeti" yarattı. Bu bağımsız devlet kuruluşu olmasa da, Ermenilerin gelecekte seferber

olmalarını, örgütlenmelerini, iktisadi-kültürel terakkiye ulaşmalarını ciddi şekilde etkiledi [13]. İkinci bir taraftan, Çarlık Rusyası işgal ettiği Kuzey Azerbaycanın stratejik bölgelerinde (Karabağ, İrevan, Nahçıvan, Zengezur) Ermenileri yerleştirdi. Bununla Rusya Kaçarlar İrani ve Osmanlı Devletinin sınırları boyunca “Hristiyan kemeri” yarattı. Neticede Güney Kafkasyanın kapsamlı şekilde Ermenileştirilmesine start verildi. N. Şavrovun verdiği bilgiye göre XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasyada yaşayan 1,3 milyon Ermeninin 1 milyondan çoğu Rusya tarafından buraya göç ettirilmişti.

Burada bir hususu da belirtmeliyiz. Çarlık Rusyası Güney Kafkasyanın işgaline kadar bu bölgede Rusyanın himayesinde olan bir “Ermeni Devleti”nin oluşturulmasına ilgi gösteriyordu. Ama Güney Kafkasyanın işgalinden sonra bu arazilerde Ermeniler için ayrıca devlet kurulmasına Çarlık Rusyası hevesli değildi. Çünkü bu hal Rusya’nın, imparatorluk ve büyük devletçilik siyasetine aykırı idi.

Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya çalışan Rusya onun arazisinde “Ermeni Devleti” yaratmakta kararlıydı.

Çar II. Nikolay Fransa’nın Rusyadaki Büyükelçisi P. Paleologla 21 Kasım 1914 yılı tarihinde yaptığı görüşmede belirtmişti ki, Anadolu da, tabii, Ermenilerle ilgileneceğim. Onları tekrar Türk boyunduruğu altında koymam... onlara bağımsız bir rejim kuracağım.

Rusya hakim çevreleri Balkanlarda ve Doğuda üstünlüğü ele geçirmek için Ermeni kartından istifade eder ve Osmanlı İmparatorluğu arazisinde “Türkiye Ermenistanı” yaratmayı reddettirdi.

Çarlık Rusyasının siyasetini Bolşevik Rusyası devam ettirdi. Güney Kafkasyanın Bolşevikleştirilmesi için Vİ. Lenin S. Şaumyanı Kafkasyanın geçici olağanüstü yetkili komiseri tayin etti. 1917 yılının 29 Aralığında Vİ.

Lenin 20 sayılı dekret (belgesi) imzaladı. Proletarlerin önderi “Türkiye Ermenistanında” Ermeni devletinin yaratılması için her türlü tedbir ve yardım konusunda talimat verdi. Bu işi yapmayı Ermeni Bolşevik S. Şaumyana havale etti. Bu o zaman idi ki, Ermeniler Türkiyede çok dehşetli kırgınlar türetmiştiler ve bu devam ediyordu. Aynı yıl Martın 31’nde ise S. Şaumyanın talimatıyla Bakü’de ve Azerbaycan’ın bir çok bölgelerinde Bolşevik Ermeniler Bakü Kommunasının askeri güçleri ile birlikte Müslüman ahalesinin soykırımını türetmiştiler.

Rusya İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Güney Kafkasyada üç cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etti. Bu devletler arasında Ararat Cumhuriyeti ne arazisi, ne de ki, başkenti olmayan yegane cumhuriyet idi. Kendi cumhuriyetlerini “Ararat” diye adlandıran Ermeniler vaktiyle Çarlık Rusyası aracılığıyla yerleştikleri Türk topraklarına iddialarını yeniden ortaya koydular. 28 Mayıs 1918 yılı tarihinde Ermeniler bağımsız devletin kurulmasını siyasi merkezleri olmadan beyan etmiştiler. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti büyük devletlerin baskısı altında eski Azerbaycan şehri İrevanı ve ona bitişik yaklaşık 9,5 bin km kare araziye Ermenilere taviz vermek zorunda kaldı. AHC Bakanlar Kurulunun Başkanı Feteli Han Hoyski düşünüyordu ki, bununla Ermenilerin bütün arazi iddiaları bitecektir.

1920 yılının ortalarında Ararat Cumhuriyetinin adını Ermeni Cumhuriyeti şeklinde değiştiren Taşnaklar bununla da Küçük Asyada “vatanlarını” kaybetmeleri ile faktik olarak barışarak Kafkasyada-Azerbaycan Hanlıklarının arazisinde uydurma “kadim Ermeni tarihini” yazmaya başladılar. İşte bu devirde Ermenilerin “Kafkasyanın kadim yerli ahali” olması konusunda tarihi konsepsiye uydurulmuş ve bunun ardınca Ermenistandaki Azerbaycan ve bir çok diğer Müslüman tarihi mimarlık abidelerinin kitlesel şekilde mahvine başlandı.

Böylelikle, 1918 yılın Mayıs ayında kadim Azerbaycan arazisinde Ermeni Taşnak Devleti, 1920 yılı Kasım ayının 29'nda ise Bolşeviklerin desteğiyle "Ermenistan SSC" yaratıldı. Amerikalı bilim adamı Samyuel Vimzin gösterdiği gibi, "üç bin yıldan artık bir müddette devletçiliği olmayan, şimdi ise Ermeni gerçeklerine değil, yalnız Ermeni iddialarına dayanarak Ermenilerin devlet yaratmaya çalışması sonucunda müttefiklerin bağımsız Ermenistan yaratmak kararı garip görünüyordu" [19,s.252]

Yaratıldığı günden Azerbaycana karşı arazi iddialarını daha da hızlandıran Ermenistan onu destekleyen dış güçlerin yardımı ile arazilerini bir hayli genişletti. Ermeni Taşnakları Azerbaycan topraklarının hesabına arazilerini 1920 yılında 29,8 bin km kareye ulaştırdı. Toprak iştehası, onu münteze gasp etme hırsı Ermenilerin gözlerini öyle kapamıştır ki, Taşnaklar tarihin her bir anından bu mekrlı siyaseti hayata geçirmek için çok hiylekarlıkla istifade edirdiler. Böyle ki, 1920 yılında Yeni Beyazid kazasının Basargeçer mahalı, İrevan kazasının Vedibasars mahalı ve Gence guberniyasının Zrnrgrzur kazası Ermenistana verildi. Bunun yanı sıra, 1920 yılının başlarında Kazah kazasının güney kısmı da Ermenistana bağışlandı ve burada Dilican kazası oluşturuldu. 1920 yılı Aralık ayında Zengezur Ermenistana verildi. 1920-1923 yıllarında Kazah kazasından 379.984 dönüm, Zengezur kazasından 405 bin dönüm [3, v.19-20], Zengezur, Cavanşir ve Kazah kazalarının sınırlarında olan 150 bin dönüm toprak ve otlak sahaları Ermenistana verildi [4, v.56-57]. 1929 yılında Nahçıvan ÖSSC'in on yerleşim mıntikasını ihate eden 657 km kare arazi Ermenistan SSC' e verildi. Yine aynı yılda Zengilan ilçesinin üç köyü Ermenistana verildi ve burada Mehri ilçesi teşkil olundu, neticede Nahçıvanı Azerbaycandan ayıran dehliz oluştu. 1929 yılında Kazahın 5 bin hektar toprak sahası, Cebrayıl kazasının Nüvedi, Ernezir ve Tuğud köyleri Ermenistana verildi. Arazi meselelerinin tek taraflı,

Taşnak-Bolşevik "çözümü" sonucunda sözde "tartışmalı" araziler Ermenilere verildi ve ilaveten 11 bin km kare arazimiz Ermenistana bağışlandı. Buraya esasen Zengezur kazası, Şerur-Dereleyez kazası ve Göyce dairesinin toprakları dahil idi. Böylelikle, söz konusu illerde Azerbaycanın 27,6 bin km kare arazisi yitirildi.

Sonraki yıllarda da, Ermenilerin toprak iddiaları devam etmiş, onlar Azerbaycan arazisine askeri müdahile etmiş sonuçta ve topraklarımızın yüzde 20'si yitirilmiştir. Ermeni şovenistleri bugün de böyle yeni arazi iddiaları hülyası ile yaşamaktalar.

Kadim Azerbaycan topraklarında devletlerini yaratan Ermeniler bu arazilerin köklü sakinlerini -Azerbaycanlıları- tarihi arazilerinden çıkarmış, onları 1918-1920, 1948-1953 ve 1988-1992 yıllarında sürgün etmişlerdir.

Kaynakça

Azerbaycan Halq Cumhuriyyeti Ansiklopedisi: İki cildde, I. cild, Baku: Lider, 2004.

Azerbaycan Tarihi: 7 cildde, V. cild (1900-1920'ci yıllar), Baku: Elm, 2008.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), f. 28, siy. 1, iş 155.

ARDA, f. 2502, siy. 1, iş 20.

Arzumanlı V, Mustafa N. Tarihin Kara Aayfaları, Deportasiya, Soykırım, Qaçqınlıq, Baku: Qartal, 1998.

Demirli M., Memmedli M. Azerbaycan Demokratik Respublikası döneminde ermenilerin arazi iddiaları ve Güney Kafkazda Sovet hakimiyetinin qelebesinden sonra onun Taşnak-bolşevik sayağı halili (1918-1991) // Azerbaycan XXI asrin astanasında. İkinci Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, Baku, 1998.

Azizov T., Azerbaycan XX asrın evvelerinde, Baku: Zaman, 1997.

Gümrü, Moskova və Kars mukaveleleri (Azerbaycan, türk, rus ve fransız dillerinde). Nahçıvan: Ace-mi, 2004.

Hasanlı Cemil., Azerbaycan Halk Cumhuriyyetinin dış siyaseti (1918-1920), Baku: Garisma MMC, 2009.

Köçerli T., Karabağ (Karabağ tarihinin sahteleşdirilmesi aleyhine), Bakı: Elm, 2002.

Mehdiyev R., Gorus-2010: absurd teatrı mövsümü, Bakı: Şarq-Qarb, 2010.

M.Sadı Koçaş, Tarihde ermeniler ve türk-erməni münasibetleri, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1998.

Musa İ., Çar Rusiyasının "ermeni siyaseti": fərqli yanaşmalar ve mövqeler, Olaylar, 2011, 14 oktyabr.

Mustafa N., Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti dönməində milli-ərazi münaqişələri ve kaçkınlıq problemi // Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin milli siyaseti, Bakı: Qartal, 1998.

Nahçıvan tarihi atlası, Bakı: Kartografiya fabriki, 2010.

Necefli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri, Bakı: Nurlan, 2007.

Nesibzadə N., Azərbaycanın dış siyaseti (1918-1920), Bakı: Ay-Ulduz, 1996.

İrevan Hanlığı, Rusiya işğali ve ermənilərin Kuzey Azərbaycan topraklarına köçürülməsi, Bakı: Azərbaycan, 2009.

Semyuel A. Vimz, Ermənistan-terrorçu "hristian ölkənin gizlinləri (ermənilərin böyük fırlıdak seriyaları), I c., Bakı: OKA, 2004.

Azərbaydjanskaya Respublika, Dokumentı i materialı, 1918-1920 gg.-Bakı: Elm, 1998.

Memmedov İ., Musayev H. Armyano-azərbaydjanskiy konflikt: istoriya, pravo, posredmiçestvo, 2-e izdaniye, Bakı, 2008.

Sobraniye aktov, odnosyaşixsya k obozreniyu istorii Armyanskoqo naroda, I hisse, Moskova, 1833.

Topçibaşev A.M. Memorandum... (Kasım 1918).-tercume E. Kerimova, Bakı: Azərbaycan, 1993.